

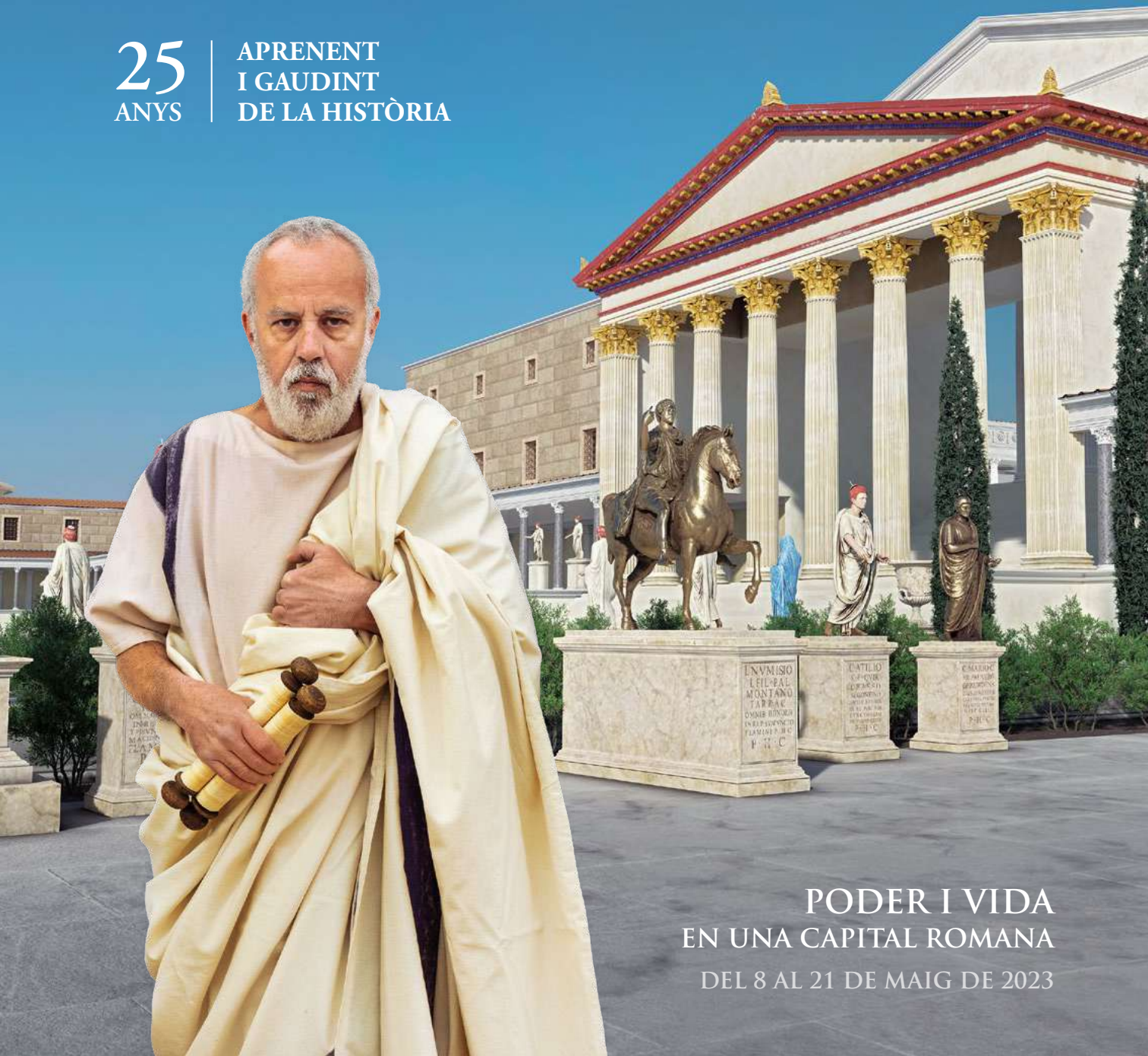

TARRACO VIVA®

EL FESTIVAL ROMÀ DE TARRAGONA

25
ANYS

APRENENT
I GAUDINT
DE LA HISTÒRIA

PODER I VIDA
EN UNA CAPITAL ROMANA
DEL 8 AL 21 DE MAIG DE 2023

SUMARI

HOSPES AVE.	3	L'edifici d'espectacles del fòrum provincial	43
SALUTACIONS	5	Gravades a la pedra	51
EL FESTIVAL DEL 2023		Entre la Tabacalera i el patrimoni.	59
La XXV edició del festival	11	Cent anys d'història de la Necròpolis	67
Reflexions des de la història	13	La nova Tarragona i els seus antics monuments	77
LES LECTURES		Viure en una ciutat plena d'història	91
Vint-i-cinc anys de Tarraco Viva, un exemple	19	La invenció del cos	99
Una gran acròpolis de tres terrasses	27	Les grans tombes macedòniques	107
Un fòrum per a una gran província	35	Després de la mort de Tutankamon	115
		LES ACTIVITATS DEL FESTIVAL	125

LVDI CONSTANTINENSES
Segona edició de la trobada d'alumnes de Llatí
Centelles, MNAT

EL FÒRUM PROVINCIAL DE TÀRRACO

UNA GRAN ACRÒPOLIS DE TRES TERRASSES

Denominem fòrum provincial de la colònia tarraconense una gegantina construcció arquitectònica alçada a la part superior del turó on s'havia fundat la ciutat. Estava fet enterament de carreus, folrada de marbres, amb fonaments i voltes d'*opus caementicium*, i constava de tres recintes diferenciats: una plaça superior, àrea sacra o recinte de culte porticat, incloent-hi un temple d'ordre gegant; una enorme plaça inferior, limitada per un porticat perimetral alçat sobre un podi i envoltat al seu torn per llarguissims criptopòrtics posteriors de diversos pisos d'altura i altes torres angulars; i en tercer lloc, un circ adossat a la gran plaça, amb una façana meridional que coincidia amb la travessia urbana de la Via Augusta, que servia d'articulació entre el teixit urbà de la ciutat i les dues places superiors.

Aquest conjunt arquitectònic va ser concebut com una superposició de diferents terrasses amb disposició axial, en la tradició dels grans santuaris hel·lenístics i italorepublicans. Es va tractar d'una obra enorme, hàbilment encaixada pel seu arquitecte a l'espai urbà disponible. Les dimensions de la gran plaça inferior (320 x 175 m) la converteixen en una de les més extenses de tot el món romà. Que tot el conjunt formava una sola unitat urbanística resulta evident per l'estudi arqueològic de les seves fonamentacions,

i sobretot per la presència d'una via cerimonial axial que comunicava el gran temple superior amb el *pulvinar* del circ a través d'una sèrie d'escales monumentals que salvaven els diferents desnivells.

A més, la connexió entre les diferents terrasses estava assegurada per quatre torres situades als angles inferiors de les dues places. Les corresponents a la plaça inferior, més grans, van ser convertides en castells de la nova Tarragona feudal al segle XII i han pogut ser estudiades en detall. Es tracta en els dos casos de grans caixes d'escales comunicades amb portes monumentals a diferents nivells que permetien un control dels accessos als criptopòrtics perimetrals, els pisos superiors i l'àrea externa situada entorn de la gran plaça central. Torres semblants, a una escala una mica més petita, es repeteixen als angles de la plaça superior.

L'estudi del conjunt provincial tarraconense s'ha vist influït per l'evolució topogràfica de la ciutat medieval de *Terracona*. La ciutat tardoromana i visigoda es va abandonar amb l'arribada dels àrabs el 713, i durant quatre segles les seves ruïnes van quedar deshabitades, fins que l'any 1129 va ser repoblada com una nova i petita ciutat feudal. Aquesta repoblació afectaria únicament la part més alta del turó tarragoní, aprofitant el circuit emmurallat d'època romanorepublicana, alçant una nova muralla sobre el gran mur que separava la gran plaça provincial

Recreació digital del conjunt del fòrum provincial de Tàrraco
SETOPANT (URV-ICAC)

del circ i instal·lant tota una nova ciutat a l'interior de les dues grans places del monument romà: els nous castells es van construir en primer lloc, aprofitant les grans torres del recinte romà, i arran seu van sorgir els primers barris d'habitació. Més tard s'iniciaria la construcció de la gran catedral i les seves dependències annexes al centre del recinte de culte superior, i finalment les noves cases de la població feudal ocuparien per complet la superfície de la plaça inferior. Una ciutat sencera dels segles XII i XIII ocuparia així el que en època romana havia estat un únic gran recinte monumental d'ús públic.

Lògicament, en aquest procés va ser eliminada una gran part de la decoració marmòria del recinte romà. Columnes, arquitrans i estàtues romanes de marbre van acabar als forns de calç, mentre que pedestals i carreus es reaprofitaven com a fonaments, llindars i llindes de les noves construccions. Així i tot, els criptopòrtics de volta fets de formigó i l'impressionant gruix i altura dels murs de carreus de l'obra romana van motivar que les noves construccions simplement recolzessin en els murs romans i ocupessin els criptopòrtics o galeries voltades transformant-les en corrals i cellers. Finalment, al llarg del segle XIX i inicis del XX, les noves reformes urbanes al voltant de la catedral van permetre la recuperació de grans elements arquitectònics romans fets en marbre blanc —fragments de columnes i cornises—, que van ser ràpidament relacionats amb el temple d'August citat per Tàcit i representat en sestercis i dupondis locals d'època tiberiana.

El recinte de culte provincial i el temple d'August

La plaça sacra superior del gran recinte provincial ocupa un rectangle de 153 metres de profunditat i 136 metres d'amplària, i està envoltada per un porticat de 14 metres d'amplària. Al pòrtic posterior s'obria una gran sala central, de 31 metres d'amplària i més de 20 metres de profunditat, amb un paviment de marbre i els murs laterals proveïts d'un ampli sòcol ornamental. Aquesta sala està parcialment conservada entre les estructures de la catedral, igual que bona part dels murs posteriors dels pòrtics reaprofitats per construir

el claustre romànic, incloent-hi diverses grans finestres de 2 metres d'altura que es disposen de manera regular cada 7,40 metres de distància entre eixos. Diverses d'aquestes magnífiques finestres, aparedades per les reformes medievals, han conservat sencers els seus marcs i ampits motllurats. Excavacions fetes els anys 1950 al jardí del claustre catedralici van permetre a més trobar l'alineació del pòrtic davant.

Disposem també de suficients elements per restituir aquests porticats de l'àrea sacra del temple: capitells, fusts i bases, sempre en marbre de Luni/Carrara. Aquest pòrtic, amb una columnata d'ordre corinti compost, estaria remuntat amb un àtic decorat seguint fidelment la iconografia del *forum Augustum* a Roma, mostrant magnífics clipeus amb caps de Júpiter Ammó, aquí separats per canelobres en comptes de cariàtides. És la mateixa decoració que coneixem a Mèrida i que mostra l'arribada des de Roma d'un llenguatge decoratiu comú per als escenaris del culte imperial elaborats per tallers que s'inspiraven directament en els models de l'urbs.

Des del segle XIX van anar apareixent a més, al voltant de la catedral, nombrosos elements arquitectònics pertanyents a un gran temple fet en marbre de Carrara que devia presidir el recinte sacre: fragments d'enormes capitells corintis, fusts acanalats i bases àtiques atribuïbles a un mateix ordre arquitectònic de dimensions colossals. Les columnes devien assolir una altura de 13,5 metres, els capitells feien 1,68 metres d'altura i les bases 0,88 metres, amb un diàmetre de base d'1,78 metres. A aquestes mesures correspon un entaulament d'una grandària que encaixa amb els fragments del fris de bucranis enllaçats amb garlandes de fulles i aglans d'alzina (en referència a la corona cívica imperial) emmarcant els símbols sacerdotals (*galerus, culter, aspergillum, simpuvium...*) trobats a la zona de la catedral. Per això, hi ha hagut sempre la tendència de situar el gran temple provincial sota la catedral romànica, la nau central de la qual manté una sospitosa axialitat respecte a les restes romanes. El temple quedaria així envoltat per un tripòrtic que inclouria una gran exedra posterior, a l'eix de la composició.

Tanmateix, a l'escala d'una casa contemporània a tocar de la plaça del Fòrum hi va aparèixer un d'aquests grans blocs, acompanyat d'un segon bloc d'ídntiques dimensions però decorat amb un gran fris de roleus d'acant. Així doncs, ens trobem no davant d'un sinó de dos grans temples que hauríem de situar conjuntament en una estructura arquitectònica tancada que es caracteritza per la seva estricta axialitat. Una qüestió difícil.

L'única solució possible ha consistit a estudiar el procés constructiu del recinte de culte superior. Allí, les excavacions fetes al claustre de la catedral als anys cinquanta havien documentat l'existència de grans trinxeres reblertes amb aportacions de terra, aparentment destinades a la reforma d'un primer projecte abandonat. En realitat, es tractaria més aviat de l'arrasament total d'un primer recinte que correspondria a l'àrea sacra del primer temple d'August,

Recreació digital de la *cella* del temple d'August o Paula flàvia SETOPANT (URV-ICAC)

d'època tiberiana, ampliat amb una gegantina construcció en època dels flavis. L'obra hauria consistit en la construcció d'un nou recinte de culte més ampli, incloent-hi una aula cerimonial de grans dimensions imbricada en el pòrtic posterior, una nova *aedes* amb un tractament també monumental, ja que les seves dimensions (nou fris, columnata octàstila davantera d'ordre gegant) igualarien les del temple d'August, situat al centre de la plaça, sota l'actual catedral.

Enfrontat a la tasca de monumentalitzar l'entorn del temple, l'arquitecte flavi, sens dubte un projectista de primer ordre, va imaginar un enorme recinte hel·lenístic en terrasses, inspirat en els grans santuaris egeus del segle III aC, o en el colossal santuari de la Fortuna a *Praeneste*, o en el veí santuari d'Hèrcules a Tívoli, o en qualsevol dels gegantins santuaris itàlics tardorepublicans. L'obra es va dur a terme sense reparar en mitjans, tenint com a única condició prèvia el perfil del turó i que les dimensions s'ajustessin al perímetre definit per les muralles republicanes, cosa que es va aconseguir de manera

magnífica i tremendament precisa. Profundes trinxeres a la part superior i enormes obres amb reblliments d'aterassament a la gran plaça inferior van convertir el perfil original del turó en successives plataformes monumentals, desmuntant o enterrant totes les construccions existents.

El model arquitectònic de temple / gran plaça / circ no era en absolut desconegut per a un santuari de culte imperial. A *Ancyra*, la capital de la *Galatia*, la llista de sacerdots provincials gravada a les antes de l'*Augusteum*, juntament amb la còpia grecollatina de les *Res Gestae*, esmenta que, entorn de l'any 25 dC, *Pylaimenes*, fill de l'últim rei gàlata, *Amintas*, com a nou sacerdot del culte imperial, va cedir els terrenys per construir-hi el temple de culte imperial (*Sebasteion*), el «lloc de la festa» (*panegyris*) i l'hipòdrom. A Tarragona, l'espai equivalent al «lloc de la festa» va deure ser, sens dubte, l'enorme plaça

inferior que denominem la plaça de representació, on s'alineaven les estàtues dels flàmens i prohoms de la província, disposades davant dels pòrtics i al llarg d'avingudes alternades amb una sèrie d'estanys i craters monumentals.

Però la plaça superior va tenir un tractament independent, tancat en si mateix, d'una monumentalitat arquitectònica i decorativa del tot excepcional. L'arquitecte flavi va dissenyar una nova àrea sacra d'aproximadament 153 x 136 metres, amb una planta que recorda extraordinàriament la del *templum Pacis* que aquells mateixos anys s'estava aixecant a Roma, és a dir, un tripòrtic en pi dotat a l'eix d'una gran sala o, més aviat, com dèiem, una nova *aedes* monumental amb columnata octàstila d'ordre gegant imbricada en el pòrtic posterior, una àmplia sala axial amb sòcols laterals destinats a nínxols o exedres i pavimentada amb lloses de marbre. Aquesta nova plaça va envoltar absolutament el temple d'August, monumentalitzant l'àrea sacra circumdant. Els pòrtics disposaven de grans finestres posteriors alternades

Recreació digital de la cella del temple d'August o l'aula flàvia
SETOPANT (URV-ICAC)

amb les columnes dels porticats. Als dos extrems del pòrtic posterior, els dos pòrtics laterals acabaven en àmplies exedres amb portes de 7,70 metres de llum. I al centre de les naus laterals també hi havia altres exedres rectangulars de caràcter monumental.

Resulta evident que l'objectiu final del projecte flavi va consistir a convertir el temple d'August, fins llavors aïllat del centre urbà, en l'eix d'un nou i extraordinari complex religiós (temple i àrea sacra), escenogràfic i festiu (enorme plaça amb cicles estatuaris) i lúdic i festiu (circ). La població, reunida a les graderies del circ, podria així contemplar cada any la fastuosa processó en la qual els membres del *concilium pHe* i l'*ordo* tarraconense, seguint el governador, el flamen provincial i els duumvirs de la colònia, descendien en solemne processó des del temple superior per ocupar els seus llocs al *pulvinar* del circ i la primera graderia del podi, com un preludi immediat a la celebració de la *pompa circensis*. Però aquestes funcions, bàsicament rituals i escenogràfiques, no semblen en absolut suficients.

L'urbanista que va dissenyar el gran complex tarraconense va rebre l'encàrrec precisament durant uns anys en què tota l'administració provincial estava implicada en la realització del nou cens i els governadors preveïen necessàriament un futur immediat ple dels innombrables i inevitables petits conflictes de delimitació de partions entre comunitats que el nou cens provocaria. Creiem per això que l'arquitecte va saber tenir en compte una ambivalència de la nova construcció per a les diferents i noves necessitats del govern, l'administració i la impartició de la justícia a la província.

En realitat, sabem que l'activitat pública en una província propietat de l'emperador es manifestava entorn de dos eixos diferenciats. En primer lloc, l'activitat judicial del governador (*legatus Augusti pro praetore*), un senador de rang consular amb mandat normalment anual però que podia ser prorrogat, auxiliat per un ajudant (*iuridicus*) i un petit consell privat d'assessors (*amici*). En segon lloc, les tasques fiscals i de control administratiu eren encomanades

directament a un *procurator*, centrades en la recollida dels diferents impostos provincials (*vicesima hereditatis*, *vicesima libertatis*) i els diferents *portoria* que gravaven el tràfic comercial, registrats des del *tabularium* del cens i gestionats per diferents *arkae* a càrrec d'una sèrie de lliberts i esclaus imperials especialitzats com a secretaris, escriptors i copistes. Entorn de les figures del governador i del procurador, la connexió entre els dos estaments, judicial i fiscal/administratiu, estava assegurada per un cos d'oficials i sotsoficials legionaris que integraven l'*officium consularis* sota el comandament d'un *princeps praetorii* amb grau de centurió. Sota el seu comandament actuaven tota una sèrie d'«especialistes» formats en diferents tasques administratives i de seguretat: *cornicularii* encarregats de la correspondència i del repartiment de tasques, *frumentarii* o missatgers d'elit, també a vegades espies i executors, *beneficarii* amb tasques diverses com el manteniment de l'ordre i la recollida d'informació, *speculatores* o guàrdies de corps i *commentarienses*, encarregats dels arxius i dels processos verbals.

El suport escrit de tota aquesta tasca de govern quedava registrat en infinits *volumina* de paper i pergami i *codices* de tauletes de fusta que es van poder desar en armaris i baguls situats en llocs diversos, però un cas diferent va ser el de *tabulae* de bronze com els senatconsults i els rescriptes imperials, de caràcter oficial, més pesants i difícils de manejar, i que a més havien de poder ser vistes amb facilitat. Imaginem per un moment el que va haver de significar per a l'administració de la província la realització del nou cens dels anys 71-74, en el qual van haver de reformar-se els estatuts d'un bon nombre de comunitats provincials —a partir d'ara nous municipis flavis—, i les conseqüències fiscals i territorials que, com ja hem esmentat, la nova situació devia generar.

On es desaven aquestes *tabulae*? I on s'exhibien les noves lleis i senatconsults? La resposta pot obtenir-se si observem el mur de fons del refector de la catedral medieval. Allí, el mur de carreus romà apareix en tota la seva altura, amb una porta medieval

oberta just al punt on se situava una de les grans finestres de la construcció romana. L'alçat d'aquest mur mostra com els carreus acuradament allisats estan coberts per grups de forats que se succeeixen fins als 9 metres d'altura, però sense que sigui possible veure-hi cap alineació lògica. Aquests forats no corresponen amb seguretat a una obra medieval, ja que la resta de murs del refector presenten les superfícies dels carreus llises. Podem excloure que es tractés dels encaixos de successius placats marmoris de la paret romana, ja que als murs romans revestits per plaques de marbre hi observem sempre una disposició regular dels forats d'ancoratge. En realitat, podem imaginar aquesta paret coberta per desenes de *tabulae* de bronze de diferents mides i formes que contenien tota classe de documents de caràcter jurídic i legislatiu. Aquestes *tabulae* podien ser *ansatae*, és a dir, proveïdes d'una ansa per al seu transport, però sempre solen presentar quatre fo-

rats a les cantonades destinades al seu ancoratge en un mur, on podien ser llegides amb tota facilitat... encara que hagués de ser amb l'ajuda d'escalas.

Els murs de carreus del recinte sacre superior oferien, doncs, una amplíssima superfície protegida on es podien clavar tota mena de *tabulae*, cosa que permetia que poguessin ser consultades i contrastades entre si amb relativa facilitat. Estem parlant literalment de situar sota els pòrtics de l'àrea sacra del fòrum provincial el gran arxiu o *tabularium* de la província Hispània Citerior. A poca distància, la gegantina plaça inferior, ocupada per grans parterres i centenars d'estàtues diferents, tenia una funció escenogràfica molt diferent que descriurem en l'apartat següent.

Joaquín Ruiz de Arbulo
Universitat Rovira i Virgili, ICAC

TABULARIUM. Les macrodades dels romans
Projecte Phoenix, Tarragona

Fragment del mur del recinte de culte imperial
Claustre de la catedral de Tarragona →

